

Касымов Т., Тайиров М.М., Мусаев Ө.М.

**ЖУСУП БАЛАСАГЫНДЫН “КУТТУУ БИЛИМ” ДАСТАНЫНЫН БАШКЫ
КААРМАНДАРЫ КУНТУУДУ ЭЛИК ЖАНА АЙТОЛДУ**

Касымов Т., Тайиров М.М., Мусаев Ө.М.

**ГЛАВНЫЕ ГЕРОИ КУНТУУДУ ЭЛИК И АЙТОЛДУ В ПРОИЗВЕДЕНИИ
ЖУСУПА БАЛАСАГЫНА «КУТТУУ БИЛИМ»**

T. Kasimov, M.M. Taiirov, O.M. Musaev

**THE MAIN HEROES KUNTUUDU ELIK AND AITOLDU IN THE PLAY OF JUSUP
BALASAGIN “KUTTUU BILIM”**

УДК: 8:89:894.342

Бул макалада түрк элдеринин келип чыгышы, алардын дүйнө жүзүнө таралышы жана Жусуп Баласагындын «Куттуу билим» дастанынын баш каармандары Кунтууду Элик, Айтолду жана Акдилмиштердин өз ара мамилелери чагылдырылды.

Негизги сөздөр: Яфус, Түрк, Чигил, Кунтууду Элик, Айтолду.

В статье говорится о происхождении тюркских народов об их распространении в мире и об отношении главных героев Жусупа Баласагына Кунтууду Элик, Айтолду и Акдилмиш в поэме “Благодатное знание”.

Ключевые слова: Яфус, Тюрк, Чигил, Кунтууду Элик, Айтолду.

In this article is considered the background of Turk inhabitants, spreading to all over the world and the main heroes of the play Jusup Balasagin “Kuttuu bilim”. The inner attitude and relationship of Kuntuudu Elik, Aytoldu and were delayed Akdilmish’s.

Key words: Yafus, Turk, Chigil, Kuntuudu Elik, Aitoldu.

Борбордук Азиянын көрүнүктүү ойчулу жана мамлекеттик ишмери Жусуп Баласагындын өмүр таржымалын бир топ изилдөөчүлөр изилдешкен. Алардын катарына түрк тилчиси Р.Р. Арата (1900-1964) жана Дилачарды (түрк) кошсо болот. Р.Р.Арата Жусуп 1015-1016 жылдары төрөлгөн десе, Дилачар болсо 1018-жылы төрөлгөн деген пикирин тастыктайт. Тарыхтан анык билгенибиздей “Куттуу билим” дастаны, 1069-жылы жазылган[1,9-6]. Жусуп Баласагын дастанында айтканына назар салсак, бул чыгарманы 50 жашымда аяктадым дейт. Ошону жетекчиликке алсак, ал 1019-жылы төрөлгөн болуп чыгат. Ал эми төрөлгөн жерин көпчүлүк изилдөөчүлөр “Күз-Ордо” дешип жүрүшөт. Биздин оюбузча “Күз-Ордо” эмес, балким “Көз-Ордо” болсо керек. Себеби Жусуп төрөлгөн жер Караханиддердин чек арасына жайланышып, хандыктын чек арасын коргогон шаарлардын катарына Көз-Ордо да кирсе керек. Жусуптун айтканына караганда ал мурда чыгыш түрктөрүнүн арасында болбогондой көрүнөт. Ал мындай дейт:

Чыгыш жакта, жамы түрктүн элинде,
Буга тете китеп жок дейт эч кимде
Китептин тили жөнүндө акын мындай дейт:
Китеп сөзү-Бограхан заң-зили,

Маңызы да, өзөгү да Хан тили
Дагын айтат: Китепти окуй турган окурманым,
Көркүнө түрк сөзүнүн нак тунарсың [1,31-32-б.].
Мен Бограхандын тилинде сүйлөгөн түрк
баласымын дейт.

Ал эми түрк деген ким? Ал, Хива ханы, санжырачы Абулгазы Бахадурхандын далилдөөсүнө караганда Нух пайгамбар үч уулу, келиндери менен суу топонунан эсен-соо калышкандан кийин Хам деген уулун Индия жерине, Сам деген уулун Ирангае, ал эми Яфус деген уулун Түндүк уюлга жиберген. Яфус Жайык суусунун (азыркы Урал дарыясы) жээгинде 250 жыл жашады. Ал жерде 8 уулдуу болду. Балдарынын аттары: Түрк, Хазар, Саклаб, Орус, Миң, Чин, Камари, Тарих болгон. Яфус өлөрдө чоң уулу Түрккө ордун ыйгарып, башка балдарына “Түрктү өзүңөргө падыша кылып, анын айтканынан чыкпагыла” деди. Түрк өтө акыл-эстүү эле. Атасынан калган жерлерди көрүп чыгып, бир жерди тандап, ошол жерди мекендеди. Азыркы күндө ал жерди Ысык-Көл дейт. Хиргох (Харгах) элин Түрк чыгарды деп жазат Абулгазы[2]. Эмне себептен Хиргох дешкен? Себеби, боз үйлөрүн шаарга окшотуп, көчө-көчөнү бойлотуп курушкан. Биздин оюбузча бул жерде сөз кыргыз эли жөнүндө кетип жатат. Ошол эле жерде Бахадурхан айтат: “Түрктүн 4 уулу бар эле, алар Түтөк, Чигил, Берсачар жана Имлак (Амлак) [2, 8-6]. Жусуптун ата-бабасы ошол түрктүн экинчи уулу Чигилден тарап, уруусунун аты Чигил болгон.

Ал эми Түрктөн тарагандарга кайсыл уруулар киришкен? Биздин оюбузча алар кыргыздардын төмөнкү 10 уруусу. Ага, кыргыздардын байыркы найман, бостон, ашина, кыпчак, төөлөс, кесек, уйгур, карагазы, тогуз огуз, миң уруулары киришкен. Жогорудагы уруулардын баарынын тилдери түрк тили болуп, бирин-бири эркин түшүнүшөт. Караханиддер мамлекетинин өзөгүн жогорудагы уруулар түзүшкөн. Кээ бир түрк уруулары Борбордук Россиянын аймагында туруп (тиуд, барга уруулары, Карахан эли) түндүктү карай кетишкен[3,28-29-б.]. Тарыхый Ата мекенине барышкан. Орус элинин улуу илимпозу М.В. Ломоносов да аларды фин-угорлорго кошулушуп кетишкен болуу керек деп айткан. Бул пикирдин негизи бар деп эсептейбиз. Анткени,

Скандинавиянын чыгыш жагы Карелия деп аталат. Мындайынча айтканда Кара элия же болбосо “Каранын эли” деген эле сөз. Ошондой эле Мары деген да эл бар. Аларды Түркмөндөргө кошсок болот. Ошентип жогорудагы аты аталган урууларды тереңирээк изилдеп 10 уруу кыргыздарды кошсок болот.

Кайрадан негизги маселеге кайрыла турган болсок Жусуп Баласагын Караханиддердин борбор шаары болгон Кашкарда Табгач уулу Карахан, Богра каган, аба Али Хасан бинни Арсланхандын падыша болуп калгандыгына жетине албай, башы көккө жетип сүйүнөт. Себеби эмнеде? Себеби ал биринчи кезекте түрк перзенти эле. Арсланхан Жусуп Баласагынды Кашкарга чакырып анын тунук акылына жана билгичтигине таң калып, Хас Хажыб наамын ыйгарып, мамлекеттик кызмат берет. Ал, Арсланхан тапшырган иштерди чын дили менен, өткөн убакыт менен эсептешпестен, өз убагында аткарып, Хандын алкыштарына татыктуу болду. Толугу менен Хандын ишенимине кирип, анын жакын көргөн кеңешчисине айланды. Анын улгайып калгандыгына карабастан Арсланхан ага мамлекеттин вазирлик кызматын ыйгарып, чоң ишеним көрсөттү. Бул ишинде да Жусуп (Айтолду) мамлекеттик ишке көрк берип, ака-адал иштеп, мамлекеттин байлыгынын ашып-ташуусуна салым кошуп, басыгынан жазбай, мамлекеттик ишке кыянатчылык жасабастан, өз билimin элинин жыргалчылыгына арнады. Мезгил, убакыт өтүп, жашы карылыкка жетти, бул дүйнө менен кош айтышууга аргасыз болду [3,28-29-б.]. Айтолду тирүү кезинде аялы өлүп, баласы Акдилмиш жетим калган. Эми өзү өлүп, баласы бүтүндөй тоголок жетим калды. Арсланхан (Күнтууду Элик) Айтолдуга бата окутканы келип, Акдилмиш менен кайгы-капаны тең бөлүшүп, ага төмөнкү кеңештерин берди:

Ыйлаба, өзүңдү көп кыйнай бербей,
Мага кел, жанымда жүр бардык жерде [1,148-б.].

Акдилмиш ыраазычылыгын билдирип, мындай дейт:

“Сизге атам кызмат кылды өмүр бою, [1,149-б.].
Буйрусун уулуна да ата жолу!”

Айтолду ооруп калганда Күнтууду Элик көргөнү келип жашоо, өмүр жана башка ушуга окшогон жашоо чындыгы жөнүндөгү философиялык ойлорду чечмелешип, аягында Айтолду Күнтууду Эликке ушундай деген болуучу:

Кутман Элик! Дүйнөдөн өтүп барам,
Бар кайгым-артта калган, жалгыз балам.

Сала жүр көз кырыңды суранарым,
Караан кылып жаныңа алгын дайым.

Мен да атамдын, ажалым турат арбап,
А уулум, энеси жок-жетим калмак.

Эгерде мени сыйлап, көңүл бөлсөң,
Уулумду тарбиялап, камын көрсөң [3,144-б.].

Күнтууду Элик Айтолдуга берген сөзүн унутпагандыгынын себебинен Акдилмишти өзүнө кызматка чакырат. Кызматка чакырганга чейин аны ар тараптан сынайт. Чыныгы атанын баласы

экендигине толугу менен көзү жеткенден кийин гана аны казына башчылык кызматына коет. Ал жөнүндө мындай дейт:

Сынады Элик аны иште түрдүү,
Жактырып ар сапатын, ийди көөнү [1,161-б.].

Андан кийин айтат: Элик баалап, күнөөсүн өзү сезип,

Казына башчы койдурду, болсун дешип [1,159-б.].

Айтолдунун баласы Акдилмиш Күнтууду Элик үчүн чоң табылга болду, ага болгон ишеними күн сайын артып барды. Анын ар бир аракетин көз кыры менен байкап турду. Ал жөнүндө “Куттуу билимде” мындай дейт:

Акдилмиш-дили да ак, иши жакшы,
Аны Элик, күндө өзүнө жакындатты.
Көтөрдү Акдилмишти Элик сыйлап,
Увазирлик иш берди, ага арнап [1,160-162-б.].

Ошентип Айтолдунун уулу Акдилмиш Күнтууду Эликтин өтө жакын көргөн сырдашына, мамлекет жетекчилеринин бирине айланды. Мамлекеттик иштерди макулдашып, мыйзамдардын пайда-залалына маани берүү менен башкарышып, өлкөнүн даңкын алыска угузушту.

Айтолду өзү жөнүндө мындай дейт:

Акылдуу түркүн-түркүн билим билип,
Жүрүптүр эл ичинде ойноп, күлүп [1,33-б.].

Кимдин жашы кырктан өтсө болжолу,
Жаштык менен кош айтышып койгону,
Каарып калдым, элүүдө менин жашым,
Кап-кара Кузгун эле, Аккуу башым...
Алтымыш “кел бери” деп үндөп турат,
Барармын жыгылбасам жолдон сулап [1,171-б.].
Дагын айтат:

Күз ордо-анын туулуп өскөн жери,
Жатык тил, учкул сөздүү тууган эли.
Шык айдап, тууган жерден чыгып кетти,

Бүткөрдү бөтөн жерде бул китепти.
Багыштап бардык дитин жазып накта,
Эмгегин аяктады Кашкар жакта.

Алдында Падышанын окуйт муну,
Ал-Тавгач Кара Буура, хандар Ханы.
Белекке эсеп жеткис берди дүйнө,
Калем акы, ак пейил көңүлүнө.

Анан да Хас-Хажибдик намын берип,
Өзүнө кызматка алды жакын көрүп.
Кадырлап ага берген ушул наамын,
Хас-Хажыб Жусуп дешчү-унутпагын [1,34-,73-б.].

Байкаганыбыздай Жусуп “Куттуу билим” дастанын 18 айда иретке гана келтирген. Мындай көлөмдүү чыгарманы 18 айда жазып бүткөн деген ойго кошулуу кыйын. Дастанды автор мурдатан эле, өзүнө тийиштүү бөлүгүн жазып жүргөн, Арсланханга окуп да берген. Бирок, ал бул жарыктан өткөндөн кийин анын баласы Акдилмиш улантып аягына жеткирген. Анын далили Айтолдунун өлүмү, китептеги жашоо-тиричиликтин уланышы.

Дастан этикалык чыгарма, анда негизинен адеп-ахлахтык маселелер көтөрүлгөн. Инсан адеп-ахлагынын үлгү боло турган жүрүш-туруш баалуулуктары, ыймандык сапаттары, кайталангыс касиеттери жөнүндөгү Жусуп ойчулдун турмуштук тажрыйбасынан алынган асыл ойлор чагылдырылып логикалык аягына жеткирилген. Натыйжада бир бүтүн инсан жашоосунун түрдүү аспектилерин өз ичине камтыган, түрк элинин тилин, дилин, жашоо образын чагылдырган чыгарма жаратылган. Дастандын негизги каармандары Күнтууду Элик, Айтолду, Акдилмиш, Өткүрмүштөр жөнүндө ал мындай дейт:

Баянын кабар этти түшүнөбүз,
Төрт өзөк-бул китепти түзгөн негиз.
Адилет анын бири чындык жолу,
Дөөлөт дейт, экинчиси, бакыт ою.
Негизги үчүнчүнүн-акыл, ойлук,
Төртүнчү каниет делет, кылуу топук.
Күнтууду Элик деди-адилетти,
Өкүмдарлык милдети адилеттүү.
Айтолду деп атады дөөлөт ысмын,
Увазир, өкүмдарга, даана уккун.
Акдилмиш-акыл аты, ою терең,
Уулу увазирдин болгон экен.

Өткүрмүш- деп атады каниетти,
Ини экен увазирге билген көптү[1,34-б.].

Жусуп Баласагын накта түрк тилинде жазылган китебине сыймыктануу менен мындай дейт:

Китеп көп арап, тажик тилдеринде,
Бул китеп эң биринчи биздин тилде [1,35-б.].

Киришүү сөзүнүн аягында жалпы мусулман түрк журтунун перзенттерине мындай деген керээзин айтат:

Өтөрмүн бул дүйнөдөн уккун өзүң,
Акыл тут айткандарды ачып көзүң[1,35-б.].

Түрк муундарына кэрээз катары журтчулугунду (тил, маданият, ишеним, өздүгүндү) билип, сактап кал!- деген насаатын айтат. Айтолду ашыра мактаган Күнтууду Элик ким эле? Ал, Кашкардын ханы Тавгач уулу Карахан, Богра каган, Або Али Хасан, бинни Арсланхан. Изилдегенибизге караганда, анын түпкү теги, азыркы Өзбекстандын Кара-Калпак аймагына жайланышкан байыркы “Элик калаа” шаарынан болгон. Ал шаардын урандысы бүгүнкү күндө да сакталып калган. “Куттуу билим” даста-

нында Жусуп Баласагын дайыма “Күнтууду Элик” дейт. Орто кылымдарда Орто Азиядагы белгилүү инсандардын ысмынын (атынын) артынан төрөлгөн, жашаган жеринин, уруунун аталышы дайыма кошулуп жазылган же айтылган. Мындай мисалдар өтө көп. Алардан жыйынтык чыгарып, ишенимдүү түрдө ал, 10 уруу кыргыздардын өкүлү десек туура болот. Ал эми урууну аныктай турган болсок, болжолдо, Түрк-түрктүн 4 уулу бар эле, ал жөнүндө жогоруда айтып өттүк. Түрктөн кийин анын чоң уулу Түтөк падыша болду, андан соң анын баласы Амулчакан, андан кийин анын уулу Бакуй-Дебхан падыша болду, андан кийин анын уулу Көкхан башкарды, анын ишин анын уулу Алинчакан улантты. Анын 2 уулу бар эле: биринчиси Татар, экинчиси Могол. Алинчакан өлүп, хандыгы экиге бөлүндү. Бирөөнө Татар, экинчисине Могол-каган болушту. Моголдун 4 уулу бар эле: биринчиси-Карахан, экинчиси-Корхан, үчүнчүсү-Кирхан, төртүнчүсү-Урхан. Моголхан дүйнөдөн өткөндөн кийин ордуна Карахан каган болду. Эли, Улуу-Тоо менен Кичүү-Тоону жайлашат эле. Кышында болсо, Сыр-Дарыя, Кара-Кум чөлү жана Бурсукта кышташкан[2,9-б.].

Кашкардын ханы Арсланхандын уруусу мына ушул Карахандын уулу Огузхандын (Мэтэхан) бутагынан болот. Ошондуктан уруулаш агаин катары, жетине албай, Жусуп Баласагын Арсланханды мактаган жана даңктаган.

Макаланы жыйынтыктоо менен бизге баа жеткис руханий жана жашоо баалуулуктарын эстелик жана үлгү катары калтырган улуу бабабыз Жусуп кандашыбызга ыраазычылык билдирүү менен, ага, мусулман баласы катары дастанды окуганыбызда дайыма дуба окуйлу. Жусуп Баласагын өзү да минтип жазган:

Сен үчүн түркчө ырлар тартуу кылдым,
Окурда, мага арнап, дуба кылгын[1,35-б.].

Адабият тизмеси:

1. Жусуп Баласагын. “Куттуу билим”, Бишкек, 2011.
2. Абулгазый Бахадирхан. Шажарайи тарокима, Тошкент, 1995.
3. Дорогами тысячелетий: Сб. ист. очерков и статей. – Москва, Молодая гвардия, 1988.

Рецензент: к.филос.н. Жапаров Д.